

Андрій Чуткий

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СТИНАХ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА: НЕВІДОМІ ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ

XIX ст. належить до найцікавіших і при цьому неналежно оцінених періодів історії України. Стан бездержавності зумовив те, що ця епоха не позначилася тим, що традиційно розглядається як головна родзинка громадянської історії: ані кардинальними політичними змінами, ані війнами чи блискучими правителями. Тож цій епосі діставалися переважно негативні позначення-тавро (на кшталт “ночі бездержавності” і т. п.). Натомість це якимось не узгоджується з наступною епохою визвольних змагань початку ХХ ст. та подальшою боротьбою українців за свої права, яка зрештою завершилась наприкінці ХХ ст. черговим досягненням незалежності. Цілком зрозуміло, що подібний спалах національно-визвольної боротьби не міг відбутися на порожньому місці. Отже, цілком доцільно розглядати ХІХ ст. саме як підготовчий етап для подальшого національного злету, як час “пробудження” (так останнім часом починають іменувати ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці¹). І це справді так, боротьба за незалежність (точніше — за право на самовизначення) українців перемістилася з площини військово-політичної у наукову. Цей процес почався ще з ХVІІ ст., коли оформилась філософсько-богословська ідея Києва як “Другого Єрусалима”, що об’єктивно протиставляло його Москві як “Третьюму Риму”. Впродовж ХVІІІ ст. ця полеміка також точилася переважно в філософсько-богословській площині, але з постановням у ХІХ ст. нової активної освіченої групи європейського суспіль-

¹ Сарбей В.Г. Національне відродження України. К., 1999. 336 с.

ства, яка фактично ставала новою національною елітою, — інтелігенції, вістря цієї боротьби об'єктивно змістилось у площину науки та літератури.

Аналогічні процеси в ХІХ ст. відбувались і в інших поневолених народів Європи (особливо посилилися внаслідок Весни народів). Не відставали від цих тенденцій і українці. Тож саме в цих сферах (науці й літературі) освічені українські патріоти намагались віднайти підтвердження окремішності та самобутності українців, а отже своєю науковою діяльністю вони наближали оформлення уявлень про Україну як окрему країну, якій бракує лише політичної незалежності для повноцінного та щасливого майбуття. І тут українські мислителі-патріоти зробили ніяк не менше, аніж попередні покоління борців за незалежну Україну на ратному полі. Чого був вартий лише приклад Т.Г. Шевченка, чия творчість завдала русифікаторській політиці не меншого удару, ніж найпотужніша зброя. Тож діяльність українських інтелектуалів ХІХ (і не лише) століття, спрямовану на розвиток національної самосвідомості українців, варто розглядати саме як вияв їхньої опозиції Російській імперії та протистояння русифікаторській політиці влади (а фактично — як форму боротьби і з першим, і з другим). Позначилася ця тенденція і на вітчизняній історичній науці, яка саме у ХІХ ст. остаточно виділилась в окрему галузь наукових знань і так само, як і в інших європейських країнах, почала відігравати роль головного каналу поширення національної державної ідеології. Національно свідомі українські вчені-історики почали творити окрему схему історії України і однією з важливих її складових стала доба Галицько-Волинської держави.

Фактично, інформація про цей період історії України на початку ХІХ ст. була мізерною. Ця держава не вписувалась в історичні схеми країн-метрополій, які володіли українськими землями, тож про неї практично не згадували в офіційній російській чи австрійській історіографії. Але поступове накопичення фактів завдяки відкриттю все нових і нових писемних джерел створило базу для досліджень у цій сфері. Першим у Підросійській Україні до вивчення історії Галицько-Волинської держави вдався уже в першій половині ХІХ ст. М.О. Максимович, але він тільки зорієнтував наступних дослідників, накреслив схему досліджень та окреслив джерельну базу, таким чином створивши своєрідний духовний заповіт для нащадків. Продовжив цю справу В.Б. Антонович, що з 1870 р. присту-

пив до викладацької діяльності в Київському університеті. Практично з самого початку роботи в Університеті Св. Володимира, розуміючи, що неможливо самотужки створити цілісну схему історії України, він почав залучати до цієї справи студентів, вибираючи з них найбільш здібних та схильних до наукової праці. Тож серед його учнів не було випадкових осіб. До того ж, В.Б. Антонович вирізнявся серед інших викладачів уважним ставленням до студентів, намаганням задовольнити їхні наукові інтереси, що, безперечно, притягувало до нього талановиту молодь. Антонович на початку 1870-х рр. читав лекції з історії Київської Русі та Литовсько-Руської держави, а також спеціальний курс з історії Галицько-Волинського князівства. Його лекції відзначались “високою науковою вагою”² і читались у проукраїнському дусі. Поряд з лекціями Антонович вів також і семінари, які були поважним додатком до його лекційних курсів, перетворюючись на своєрідні спецкурси. Семінарські заняття поділялись (тематично) на два напрями: одні стосувалися давньоруської історії (тобто історії Київської Русі та власне Галицько-Волинської держави), а інші – литовсько-польського періоду³.

Так було започатковано Київську історичну школу, яка стала однією з найвпливовіших не лише в Україні, але й у всій Російській імперії⁴. І вже своїм першим дипломником (студентом історико-філологічного факультету випуску 1872–1873 рр.) В.Б. Антонович запропонував нову на той час тему на медаль: “Князювання Данила Галицького за російськими та іноземними джерелами”. Як свідчать документи, за цю тему взяли одразу п’ять студентів.

Особливо науковою та ґрунтовною, як нині відомо, була дипломна робота М. П. Дашкевича, яка, за свідченням сучасників, і через 35 років після її написання “остається одной из лучших работ по истории Галицкой Руси”⁵. Як одну з найкращих студентських ро-

---

² З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К., 1994. Кн. 1. С. 275.

³ Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Н.П. Дашкевича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНА). К., 1908. Кн. 20. Вып. III. С. 77.

⁴ Див.: Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. Брянск, 1994. 76 с.

⁵ Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Н.П. Дашкевича // ЧИОНА. К., 1908. Кн. 20. Вып. III. С. 47.

бот її 1873 р. було опубліковано в періодичному виданні Університету Св. Володимира “Университетских известиях”, а також випущено окремою книгою⁶. Ця праця виявилася справді непересічною, не лише зважаючи на самостійність мислення її автора і новизну обраної теми, але й беручи до уваги колосальну кількість опрацьованого джерельного матеріалу та історіографії (Дашкевич фактично зібрав та систематизував, критично проаналізувавши всі відомі на той час джерела та публікації з цієї теми). Тож дипломна робота Дашкевича і дотепер по праву належить до найкращих праць з історії Галицько-Волинської держави та використовується сучасними дослідниками⁷. Мною ця праця також була детально проаналізована, тож відішлю читачів до відповідних розділів монографії про Дашкевича⁸.

Проте, окрім праці Миколи Дашкевича, як свідчать сучасники, тему “Князювання Данила Галицького за російськими та іноземними джерелами” обрали ще чотири студенти: М. Астряб, П. Брянцев, А. Павловський та К. Мурковський. Усі вони до літа 1872 р. подали свої роботи на розгляд історико-філологічного факультету, який відзначив їх так: Дашкевич отримав золоту медаль і його роботу надрукували в “Университетских известиях”. Між іншим, рукопис Дашкевича рецензував особисто Володимир Боніфатійович, давши йому високу оцінку⁹ (аналогічними були й відгуки інших фахівців на цю працю)¹⁰. Роботу Брянцева було відзначено срібною медаллю. “Сочинения же гг. Астряба и Павловского удостоены почетного отзыва. Что же касается до 5-го сочинения, студента Мурковского, то факультет признал вторую половину его труда за обя-

---

⁶ Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям // Университетские известия. К., 1873. № 6. Отд. II. С. 1–24. № 9. С. 25–80. № 10. С. 81–156; Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. 159 с.

⁷ Див. наприклад: Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. К., 2001. С. 221.

⁸ Чуткий А. Микола Павлович Дашкевич (1852–1908). К., 2008. С. 114–117, 181–185.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (Далі – ІР НБУВ). Ф. I, спр. 1155, с. 2.

¹⁰ Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца // ЧИОНА. К., 1908. Кн. 20. Вып. III. С. 47, 77–78; 3 іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К., 1994. Кн. 1. С. 280; Грушевський М.С. Микола Дашкевич // ЗНТШ. Львів, 1908. Т. 81. С. 146.

зательное сочинение”¹¹. Ще раз наголошу, що робота Дашкевича є справді фундаментальною науковою працею, яка могла цілковито заслуговувати на статус не лише дипломної, а й кандидатської роботи.

Але виникає запитання, а яким же був рівень дипломних робіт чотирьох інших студентів, що також писали свої дипломні роботи паралельно з М.П. Дашкевичем на запропоновану В.Б. Антоновичем тему “Князювання Данила Галицького за російськими та іноземними джерелами”. Нам відома лише їхня офіційна оцінка факультетською радою (як уже зазначалося, роботу Брянцева було відзначено срібною медаллю, Астряба та Павловського – почесним відгуком, а роботу Мурковського, до того ж лише її другу частину, визнано за обов’язковий твір). Проте жоден дослідник ніколи не вивчав самих цих робіт. І хоча вони й можуть розглядатись як менш вартісні (спираючись на думку Антоновича та інших тогочасних викладачів університету), але потрібно все-таки вивчити їх безпосередньо, аби робити власний вмотивований висновок про їхню наукову цінність. На щастя, після спеціально проведеної пошукової роботи мені вдалося відшукати праці всіх цих студентів в архіві Університету Св. Володимира.

Висновок, зроблений на підставі порівняльного вивчення текстів усіх цих праць (включно з працею Дашкевича) дає змогу в основному погодитись із висновком, який свого часу зробив історико-філологічний факультет Київського університету. Проте, хоча ці роботи й було визнано менш цінними порівняно з роботою Дашкевича, вони мають і низку оригінальних ідей та положень, які були або можуть бути розвинуті задля кращого розкриття історії Галицько-Волинської держави. Та й самі по собі вони заслуговують на увагу як прояв першої спроби дослідити цю невідому на той час сторінку вітчизняної історії.

Отже, робота Павла Брянцева (обсягом 267 стор. – тобто не поступалася обсягу праці Дашкевича) була виконана до травня 1872 р. і подана на розгляд історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира¹². Так само як і робота Дашкевича, ця праця характеризується чіткою структурою, а саме складається з таких

¹¹ Протоколи засіданий Совета Университета Св. Владимира // Университетские известия. К., 1873. № 2. С. 16–17.

¹² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16, оп. 473, стр. 100.

розділів: Вступ; Стислий огляд князівства Галицького від часів Володимира Святого до смерті Романа Великого; Князювання Данила Романовича (I. Період перший від 1205 по 1249 р. (Боротьба Данила Романовича з претендентами на Галицький стіл та боярщиною), II. Другий період князювання Данила Романовича від 1249 р. до 1264 р. або до смерті його (ставлення Данила до папи й татар та боротьба його з цими останніми), III. Внутрішня діяльність Данила Романовича¹³). Зміст роботи також характеризується самостійністю та критичністю мислення автора; системним та синтезним підходом до джерел та історіографії, а також максимально повним залученням як перших, так і останньої. На особливу увагу заслуговує детальний та чітко структурований розгляд різних політичних комбінацій та союзів у період боротьби за Галич по смерті Романа Мстиславича. Також висвітлено внутрішнє життя регіону в період князювання Данила Романовича, який “составляет самое высшее процветание Галиции”¹⁴. Акцентується увага й на татарській навалі, яка кардинально змінила хід історії у Східній Європі, але підкреслюється, що Галичина не потрапила в залежність від татар¹⁵. При цьому звеличується політичний хист Данила Романовича, який зміг зберегти незалежність своєї держави завдяки грі на суперечностях між папою й татарами, і в цьому Данило зміг перехитрити обох¹⁶. Щоправда, татарам таки вдалося приборкати опір Данила, але останній все одно “отстоял автономию своих владений”¹⁷. Загалом, Брянцев (на відміну від Дашкевича) збільшив наголос на політичній історії Галицько-Волинської держави, зменшивши виклад її соціально-економічного розвитку. Проте і в цій площині цікавими є висновки П. Брянцева про те, що Данило Романович “старался об улучшении быта простого народа”¹⁸ та більш професійний виклад питань пов’язаних з державним управлінням (він охарактеризував

---

¹³ Зазначу, що Брянцев, на відміну від Дашкевича, постійно іменував Данила не “Галицьким”, а Романовичем. І це правильніше: Данило походив з династії волинських князів і в Галичі володарював меншу частину свого життя. Але в сучасній історіографії (вочевидь, услід за Дашкевичем) усталалося саме позначення Данило Галицький.

¹⁴ ДАК. Ф. 16, оп. 473, спр. 100, с. 181.

¹⁵ Там само. С. 181.

¹⁶ Там само. С. 181–186.

¹⁷ Там само. С. 207.

¹⁸ Там само. С. 261.

Галицько-Волинську державу, попри боярську опозицію, як необмежену монархію). Отже, загалом праця П. Брянцева не набагато поступається дипломній роботі М. Дашкевича, а тому цілком заслуговує на публікацію.

Щодо робіт М. Астряба та А. Павловського, відзначених почесними відгуками, то тут заради справедливості слід зробити певне коригування. Робота Андрія Павловського поступається двом попереднім за обсягом (124 стор.)¹⁹, але позначена тенденцією до самостійності висновків та аналізування викладеного матеріалу, а також зіставленням даних різних джерел. Водночас праця Матвія Астряба хоча й децю більша (149 арк.)²⁰, але по суті є простим перекладом літописного оповідання про князювання Данила Галицького. Посилань на джерела в ній небагато (переважно – на літопис за Іпатіївським списком); зроблена спроба структурного поділу роботи (що цілком зрозуміло в зв'язку з чималим її обсягом), але вона завершилась невдало – виділено 10 розділів без будь-якої суттєвої системи; наявна низка грубих недоліків (наприклад, поїздки Платона Карпіні до татар датовано 1846 р.)²¹. До позитивних моментів можна віднести досить доступний стиль та скрупульозний виклад перебігу боротьби за Галич по смерті Романа Мстиславича.

Натомість робота студента К. Мурковського хоч і найменша за обсягом (32 арк., хоча події в ній доведені лише до навали татар, тож можна припускати що це лише частина його праці)²², але більше відповідає положенням про наукову роботу, навіть і сучасним, порівняно з працею згаданого М. Астряба. Зокрема, в ній чітко обґрунтовано актуальність теми: “Княжение Даниила Галицкого представляет выдающееся явление в истории Юго-Западной России XIII в.”²³. Також акцентується на важливості вирішення проблеми, кому історично належить цей регіон, через загострення національного протистояння у Галичині в сучасну дослідникові епоху: “Кто из четырех (русин (цей термін досить цікавий, оскільки напевно позначає українців, але ніяк не росіян – А. Ч.), поляк, тевтон или угр) законный, по вековому праву владе-

---

¹⁹ ДАК. Ф. 16, оп. 473, спр. 100 (другий зошит).

²⁰ Там само, спр. 290.

²¹ Там само, арк. 115 зв.

²² Там само, спр. 452.

²³ Там само, арк. 1.

тель этой, не обиженной дарами природы территории”²⁴. При цьому робиться не менш прагматичний та неупереджений висновок про те, що “ключ к правильному решению его в руках науки”²⁵. Далі проводиться критичний розбір джерельної бази та історіографії досліджуваної теми (тут те саме, що і в Дашкевича, але в стислому викладі). Основний зміст дослідження охоплює період від 1199 р. (утворення єдиної Галицько-Волинської держави) і до татарської навали на Південну Русь. Праця, вочевидь, є незавершеною. Але попри малий обсяг (ще раз хочу наголосити, що вона, вочевидь, дійшла до нас не повністю) праця К. Мурковського настільки чітко вибудована і наукова, що може бути названа третьою з-поміж цих п’яти за своєю вагою та оригінальністю викладеного матеріалу.

Проте хочу зазначити, що окрім цих п’яти робіт, присвячених історії Галицько-Волинського князівства, вдалося віднайти ще одну студентську роботу (також виконану під керівництвом В.Б. Антоновича і в той самий час) на тему “Общественное устройство и княжеская власть в Галицко-Русском княжестве в связи с событиями его истории с древнейших времен до смерти Данила Романовича”²⁶. Про неї ніхто ніколи не згадував, але дарма – в ній міститься низка досить оригінальних ідей, окремі з яких були розвинуті іншими дослідниками згодом, а деякі й досі очікують на поглиблене дослідження. Та повернімося до цієї роботи. Праця (обсягом 30 арк.) виконана Василем Шираєвським у квітні 1872 р. в м. Холм Люблінської губернії і надіслана до Університету Св. Володимира. Роботу рецензував В.Б. Антонович і визнав її (так само як і *colloquium*) “удовлетворительными”²⁷. Попри назву (виклад історії Галичини з найдавніших часів) абсолютна частина цієї праці присвячена тому самому періоду, що й дипломна робота Дашкевича та його однокурсників – періоду князювання Данила Галицького (арк. 9–30). Справді, на початку дослідження В. Шираєвський стисло розповідає про заселення східними слов’янами Галичини та становлення й розвиток Галицького та Волинського князівств (арк. 1–6 зв.) – тут по-

---

²⁴ ДАК. Ф. 16, оп. 473, спр. 452, арк. 1 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, спр. 24.

²⁷ Там само, арк. 1.

дано цілком стандартну і добре відому інформацію, зокрема про правління Володимира Володаревича та Ярослава Осмомисла, про останнього князя з династії Ростиславичів Володимира, який оцінюється як “самая ничтожная личность из всей династии Ростиславичей” (арк. 6 зв.). Далі В. Шираєвський докладніше зупиняється на діяльності Романа Мстиславича (арк. 6 зв. – 9), “одним из замечательных дел которого было соединение Волыни и Галиции в одно Галицко-Волынское княжество”²⁸. Досить точно датує цю подію (1199 р.), а також загибель Романа (1205 р.). Решта ж роботи – це опис діяльності Данила Галицького (з елементами аналізування матеріалу, який черпається переважно з кількох літописів та низки іноземних джерел і праць галицьких дослідників середини ХІХ ст.). Розповідається про тривалий шлях Данила до галицького престолу і запеклий опір цьому галицького боярства; про підступність поляків і угорців та про остаточну перемогу Данила над ворогами у Ярославській битві; про будівництво міст (зокрема Холма). Потім стисло оповідається про історію Галичини від смерті Данила Галицького до її остаточного захоплення Польщею у 1387 р. як “время постепенного возвышения внешнего, укрепления внутреннего и благоприятных и даже влиятельных отношений к соседним державам”²⁹. При цьому Галицко-Волинське князівство розглядається саме як рівноправний суб’єкт відносно сусідніх держав, а отже – і воно де-факто визнається за самостійну державу. Після цього Шираєвський знову повертається до опису діяльності Данила Галицького, зокрема до його відносин з татарами, наголошуючи на тому, що в Галичині татарські впливи були незрівнянно меншими порівняно з Північною Руссю, зокрема, що “в земле Романовичей ни дани, не переписки, ни баскаков никогда не было”³⁰. Інтерес становить і ще одне його цікаве міркування: про те, що Галицко-Волинське князівство опинилось між двох “самых могущественных тогда держав в мире – именно среди державы татарских ханов и римских пап”, і хоча воно поступалося їм обом але зберігало самостійність, граючи на їхньому протистоянні і бажанні залучити Галицко-Волинське князівство на свій бік³¹. Остання і найоригі-

²⁸ ДАК. Ф. 16, оп. 473, спр. 24, арк. 6 зв.

²⁹ Там само, арк. 15 зв. – 16.

³⁰ Там само, арк. 22.

³¹ Там само, арк. 20–20 зв.

нальніша частина цієї роботи стосується більш загальних моментів, а саме: статусу князя в Галичині (арк. 27), соціальної структури, особливо бояр, та причин їхнього особливого становища порівняно з іншими землями Русі (арк. 27 зв. – 29), городян (арк. 29 зв. – 30 зв.). Судячи з тексту, ця праця є незавершеною (вочевидь, до нас дійшов не весь її текст).

Таким чином, проаналізувавши ці перші праці з історії Галицько-Волинської держави, які, за винятком роботи М.П. Дашкевича, дотепер були невідомі, можна уявити ту базу (як джерельну та історіографічну, так і панівні уявлення про тему), на якій розпочиналося вивчення цієї теми вітчизняної історії в стінах Київського університету у 70-х роках позаминулого століття. Тепер можна назвати і людей, причетних до повернення історичної пам'яті та інтересу до теми, а саме В.Б. Антоновича як ініціатора її досліджень (а якщо копнути глибше, то слід згадати і М.О. Максимовича як ідейного предтечу Антоновича, роль якого за браком місця доводиться опустити, відіславши читачів до повного видання його творів); а також перших студентів-дослідників цієї теми: М. Астряба, П. Брянцева, К. Мурковського, А. Павловського, В. Шираєвського, ну, і звісно ж, – М. Дашкевича. Кожен з них зробив посильний внесок у цю справу. Але їх, як не дивно, об'єднало одне – попри роль першопрохідців (у випадку Антоновича – до того ж ще й ініціатора та головного її популяризатора; а щодо Дашкевича – і найбільшого вкладника у вивчення цієї вагомої сторінки вітчизняної історії), усі вони були змушені відійти від вивчення цієї теми в подальшому. Антонович перейшов до мікроісторичних досліджень та Литовсько-польського періоду історії. Дашкевич зазнав тієї ж еволюції, що і його вчитель, і навіть більше – не отримавши вакансії по кафедрі історії мусив перекваліфікуватись у дослідника історії західноєвропейських літератур (і хоча й вивчав історію України далі, але через відмінність офіційної тематики не міг приділяти їй усіх сил). Решта ж цих першопрохідців узагалі відійшла від активної наукової діяльності – університет не міг забезпечити жодного з них посадою по відповідній кафедрі. Така тенденція була також не в останню чергу зумовлена й невідповідністю та небажаністю для влади досліджень, які об'єктивно підривали ідею про існування в минулому лише росіян та позаісторичність українців.

Та так чи інакше, але цей перший у Києві спалах справді наукової діяльності щодо вивчення історії Галицько-Волинської держави 1870-х рр. не зміг (через незалежні від його учасників чинники) зберегтися та повністю використати свої перші досягнення. Тому українським вченим, які підходили до вивчення історії Галицько-Волинської держави згодом, часто доводилося повторювати та відкривати те, що вже було зроблено. Тож хотілося б, аби на сучасному етапі вдалося перевидати хоча б найзнаковіші праці дореволюційних істориків, присвячені Галицько-Волинській державі (та іншим напрямкам історичних досліджень) аби повернути їхню наукову спадщину до активного наукового обігу та зробити надбанням ширших кіл дослідників та решти зацікавлених читачів.